

MOZGÁSTÉRTŐL A SZABADSÁGIG

Hatalmi stratégiák és döntési dilemmák politika és tudomány találkozásakor

Horváth Szilvia

(ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2021. július 5., opponálás: 2021. július 6. – 2021. augusztus 31.,
véglegesítve: 2021. november 30.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány két problémát kíván körüljárni: a politika és az akadémiai szféra közti interferencia kapcsán a hatalom működését, valamint az egyén/hatalom közti feszültség által életre hívott, morális karakterű döntési dilemmákat. Az itt működő hatalom karakterének megragadása érdekében elkülönítem egymástól a politika, a hatalom és a hegemonia fogalmait, majd további, belső megkülönböztetést teszek a hegemonia kategóriáján belül, úgy véelve, hogy ezzel ragadható meg a legjobban a beavatkozó hatalom működése. A kooptáció és az expanzív hegemonia fogalmai megfelelő elméleti keretet nyújtanak a jelenség tárgyalásához, és megfogalmazzák a kontextust is, amelyben az érintetteknek cselekedniük kell. Ideértve különösen a legitimáló diskurzusok iránti eltérő elvárásokat, illetve azok jellegét, úgy, mint a hallgatólagos és aktív legitimációt. Végül pedig a tudomány/politikai hatalominterferencia terén belül a különböző aktorpozíciókra és az azokhoz köthető cselekvési lehetőségekre térek ki: a vezetők, az intézmények, illetve – mindenekelőtt – az egyének dilemmáinak változataira és lehetséges döntéseikre. A tanulmány nemcsak törekvés egy tapasztalat fogalmi megragadására és a szűken vett politikai hatalom/akadémiai szféra közti feszültség bemutatására. Hanem betekintés az expanzív hatalom és a mozgásterükért, illetve szabadságukért küzdő hétköznapi emberek viszonyába, valamint azokba a morális döntésekbe is, amelyek egy formálódó autoriter rezsim elfogadásához és legitimálásához vezetnek.

Kulcsszavak: hegemonia ■ kultúrharc ■ szabadság ■ akadémiai szféra ■ autoriter fordulat

E tanulmány a rezsimépítő céljait deklaráló politikai hatalomnak a kulturális életbe, azon belül a tudományos szférába való beavatkozásaival létrejövő helyzetet próbálja meg fogalmilag leírni. Mindenekelőtt azt a viszonyt, amely kölcsönösen formálja a feleket, s így egyrészt a beavatkozó és hegemoniára törekvő hatalomnak az egyéni mozgásterre és döntésekre gyakorolt hatását, másrészt az utóbbiak által hozott döntéseknek és választott szerepeknek a hatalomra visszaható hatásait elemzi. Ezt a szöveg két értelmezési szinttel kapcsolatot tartva teszi. Egyrészt a konkrét hatalmi diskurzusok és egyéni tapasztalatok

világából indul ki, másrészt pedig elkezdni értelmezni politikai filozófiailag ezt a rezsimepítést s egy konkrét, sajátos tárgyon tulajdonképpen azt, hogyan képesek kialakulni olyan rezsimek, amelyek az emberek szabadságát veszik el azok hozzájárulásával.

Először a politikai konkrétságna a szintjével foglalkozom, mindenekelőtt a rezsimek a tudományos élet vagy általában a kultúra területén deklarált céljaival, s ilyen módon legalább részben a rezsime karakterével. Láthatóan a rendszer expanzív ezen a területen, ezért érdemes megpróbálni választ találni az okokra, s a lehetséges értelmezési keretek közül érdemes röviden tárgyalni a populizmuselméleteket, részben azért, mert kézenfekvőek (vagy mondhatjuk, közhelyesek), ezért érthető kiindulópontul szolgálhatnak, másrészt mert figyelmet szentelnek annak a politikai diskurzusnak, amelyen keresztül betekintést kaphatunk e hatalom céljaiba és ideológiai működésmódjába.

A POLITIKAI KORSZAKÉPÍTÉS PROGRAMJA

Miután Orbán Viktor miniszterelnök a 2018-as választásokat követően meghirdette a korszaképítés programját (Orbán, 2018), a magyar tudományos élet még a korábbihoz képest is erősebb nyomás alá került és mára már teljesen átalakult. Noha változások és reformok történtek az első, 2010-es győzelem után is, 2018-at követően ezek egyre kiterjedtebbek és egyben intenzívebbek. Úgy néz ki, hogy a rezsime evolúciójának részét képezi, hogy a kulturális hegemóniát (metaforikusan szólva, a kultúrharcot) egyre inkább kiterjeszti a tudományos élet egészére. E lépés magyarázható a populista politika logikája felől, mivel a populisták tipikusan antielitisták, és mint ilyenek, a tudomány, az értelmiség vagy az egyetemek kritikusai és ellenfelei. De nem egyértelmű, hogy az orbánizmus teljes egészében populista volna, és hogy ez lenne az egyetlen magyarázat és értelmezési keret. Áttekintve a kortárs populizmusról írott három talán legismertebb munkát – Jan-Werner Müller (2017), Mudde és Kaltwasser (2017) valamint Moffitt (2016) kötetét –, hasonló, bár mégis divergáló nézeteket találunk, amelyek részben alátámasztják és megvilágítják ezt, másrészt mégsem szolgálnak elégséges magyarázatul.

Moffitt nem kategorizálja Orbánt populistaként, noha az orbánizmus teljesíti az általa megadott populista politikai stílus kritériumait. A tudományellenes politika értelmezhető stílusként, amellyel a vezető antielitistaként jeleníti meg magát, oly módon, amiben az ideológia jelentősége kevés. Noha ez igaz lehet 2010 és 2018 között, valószínűleg ezt követően nem kielégítő magyarázat. Inkább az valószínűbb, hogy a tudományos élet egyszerűen fontos csatater a rezsime számára az ideológiai hegemónia elérése érdekében.¹

Mind Mudde és Kaltwasser, mind Müller szerint Orbán a populista tábor erősíti. Ha Mudde és Kaltwasser logikáját követjük, ez a kultúrpolitika antielitista

és gyenge ideológiai háttérrel bír. A gyengén integrált ideológia tézise megvígíthatja számunkra azt, hogy az orbánista diskurzus nem formáz a nagy ideológiákhoz hasonló egységet, mint amilyen például a liberalizmus. De Orbán éppen egy ehhez hasonló feladatot fogalmazott meg, amikor kijelentette, hogy a rezsím, amit építeni akar, „illiberális demokrácia” – a kortárs liberális demokráciákkal *szemben* definiálva. Amit itt megjelölt, nem létezik bizonyosfajta koherenciát és egységet felmutató ideológiaként. A kultúrharc, valamint a kulturális-ideológiai hegemonia kialakításának a célja rámutat arra, hogy éppen ez hiányzik: egy, a liberalizmushoz hasonló koherens ideológia, vagy másképpen, a liberalizmussal szemben felfogott „illiberális demokrácia” ideológiája.

A tény, hogy az orbánizmus ehhez hasonló ideológiája hiányzik, képes rámutatni arra, hogy mi lehet a kulturális-akadémiai szféra átformálásának és elfoglalásának talán legfontosabb célja. Orbán deklarálta is ezt a 2018-as választási győzelmét követően; nem egyszerűen rezsím-, hanem korszaképítést vizionálva a következő ciklusra: „A 2018-as kétharmados győzelmünk pedig nem más, mint felhatalmazás egy új korszak kiépítésére. Azonban fontos arra emlékeztetni magunkat, hogy a korszak mindig több, mint a politikai rend. A korszak egy sajátos és jellemző kulturális közeg. A korszak egy szellemi természetű rend [...] A rendszert, a politikai rendszert általában szabályok és politikai döntések adják, a korszak azonban több ennél. A korszakot inkább kulturális áramlatok, kollektív meggyőződések és társadalmi szokások adják. Most ez a feladat áll előttünk, vagyis kulturális korszakba kellene ágyaznunk a politikai rendszert. Ezért logikus, legkevésbé sem meglepő, hogy napjaink legizgalmasabb vitája éppen a kulturális politika területén robbant ki. [...] egy új szellemi és kulturális megközelítésre van szükség a harmadik kétharmad után.” (Orbán, 2018)

Majd ezt követően kijelentette, hogy számottevő változások jönnek ugyanazon év őszétől – felgyorsítva az ország kulturális, tudományos, illetve általában vett szellemi életének az átalakítását. Mindez pedig alig leplezett kifejezése annak az akaratnak, hogy az Orbán-rezsím és az orbánizmus mind intézményi, mind ideológiai szempontból hegemonná váljon az ország szellemi életében. Nem megalapozatlan azt állítani, hogy „a rezsímtől a korszaképítésig” terjedő folyamat ideológiai alkotást igényel, noha kikényszerítettet; olyan termelést, amely egyszerre hozza létre egy korszak ideológiáját és a liberalizmus feletti hegemoniát.

Jan-Werner Müller populistának tartja Orbánt, habár számára az orbánizmus – és a hasonló jobboldali populizmusok – nem egyszerűen ideológia, hanem magában hordozza egy autoriter fordulat lehetőségét. E felfogás szerint a populizmus nem egyszerűen politikai stílus és előadásmód a démosz megjelenítése/megteremtése érdekében (Moffitt, 2016), még kevésbé a politikai példaszzerű megjelenési formája (Laclau, 2005). A populizmusnak arra a sajátosságára mutat rá, hogy az képes a demokratikus rezsimek karakterének a

megváltoztatására. Müller elmélete arra vethet fényt, hogy az Orbán-rezsim a liberális demokráciák riválisa akar lenni az intézményi szerkezetet illetően is. Más szavakkal szólva, képes az Orbán-rendszer karakterváltozásának jellegét megragadni az autoritarizmus/demokrácia tengelyen. Mindez viszont a populizmus fogalmi keretén belül történik, bár az ideológiai jelenség, amit ezzel megragad, legalább annyira lehetne etnonacionalizmus vagy fasizmus is (Palonen, 2017; 2021).

E teóriák azt világítják meg, hogy az orbánizmus egy lazán integrált – és folyamatosan alakuló – legitimáló diskurzus, amely azonban ideológiává akar változni a fentebbi értelemben, felülemelkedve a társadalom megosztásának egyszerű praxisán, amely a populizmuselméletek prizmáján keresztül olyan világosan látszik. Sőt, az ideológián túl itt egy olyan folyamat eshetőségéről is szó van, amely a demokráciát a vezéri akarathoz közelebb álló rezsimtípussá változtatja, amit jellemzően a demokráciától való elhajlásként értelmeznek.

Ebben a keretben kétfajta válasz adható a kérdésre, miért avatkozik bele a politikai élet a tudományosba. Először is, a rezsimnek ideológiai céljai vannak, mivel a vezetője – szavai szerint – korszakot akar építeni, és e cél elérése érdekében szükség van ideológiai termelésre, illetve e terület elfoglalására. Másodszor, a beavatkozás és a hegemonia illeszkedik a rezsim általános autoriter elmozdulásába. Ebbe illik az autonómiák felszámolását célzó hegemonia létrehozása is, noha ez a gyakorlat nem korlátozódik erre a területre. A „tudományos élet kiüresítése” valószínű, hogy nemcsak az Orbán-rendszer idioszinkráziája, hanem a kortárs represszív tendenciájú rezsimre általában igaz (vö. Reisz, 2021).

Az elnyomás bármely formája hús-vér embereket érint, akik arra kényszerülnek, hogy döntéseket hozzanak e helyzetekben, és olyan változatok közül válasszanak, amelyek közül még csak eleve nem is akarnának. A tudományos élet, vagy annak egy alszférája, mint a bölcsészet- és társadalomtudományok (amelyek az ideológiaépítés tipikus területei) példászerű és egyben megvilágító lehet, és képes lehet megmutatni azt, hogy mi történik akkor, amikor egy expanzív hatalom találkozik az egyszerű emberekkel. A következőkben először – nagyon röviden – vázolom a magyar kontextust, majd igyekszem tisztázni e hatalom működését illető néhány kulcsfogalmat, elsősorban a hegemoniáét, amely segít megragadni, hogy milyen várakozásokat és követeléseket támaszt a hatalom a polgárok felé. A célom az, hogy megmutassam, milyen dilemmákkal találkozhatnak, amikor egy autoriter tendenciájú hatalom beavatkozik a világukba, és hogy a várakozások beteljesítése hogyan vezet egy még csak épülőben lévő rezsim legitimálásához. Más szavakkal, fogalmi eszközöket keresek e helyzetek és folyamatok megragadásához, majd azt próbálom megmutatni egy elméleti elemzésen keresztül, hogy ez a rezsim hogyan építi fel magát legitimáló elvárásokon keresztül egy lokális kontextusban.

KULTÚRHARC MAGYARORSZÁGON 2010 UTÁN

Orbán idézett 2018-as beszéde a harmadik kétharmados győzelmet követően explicit módon meghatározta a beavatkozást a – tág értelemben vett – kultúra területén, méghozzá a korábbihoz képest átfogóan, azt egyértelműen alárendelve a magát kiépíteni kívánó rezsim céljainak. A rendszer/korszak megkülönböztetés felbukkan a rendszerideológus Békés Márton szövegeiben (Békés, 2020), aki Orbánhoz képest nyíltan képviseli az álláspontot, hogy a rendszer számára az ideológiai ellenfeleihez való viszony a harc: a korszaképítés programja a kulturális hegemoniáért folytatott harccal valósítható meg. A hegemonia itt a rezsimmel értékazonos kulturális homogenizációs törekvés, mely az intézményrendszer befolyásolásán vagy elfoglalásán keresztül valósul meg, és amelyre a rezsim beágyazódását és tartós uralmát biztosítandó van szükség.

Mind Orbán, mind Békés szövege jelzi a konfliktusok tervezett és szándékolt intenzitásnövekedését. A kultúrharcos projekt a kulturális mező teljes elfoglalását célozná, amelyben a rezsim érdekein és értékein kívül másnak nincs helye. A kutatások viszont azt sugallják, hogy a tényleges hegemonia kialakítása nem minden kulturális területen volt sikeres 2010 után, különösen ott nem, ahol nem a státus, hanem az informális reputációs viszonyok a meghatározóak, legalábbis az elitet illetően (lásd Kristóf, 2021). Továbbá feltételezhető az is, hogy mivel a rezsim hegemon törekvéseinek alapja a patrónus-kliens (személyes) viszony, valamint a belső rivalizáció, és mivel e mezőben (vagy almezőiben) egyszerre több „ideológiatermelő logika” működik (Barna és mtsai, 2019), ezek egyben határait is jelentik egy teljesen homogén kulturális hegemonia kialakításának.

A kultúrát érintő átfogó átalakítási igény viszont egyértelmű, és túlmutat a demokratikus rendszerekben megszokott kulturális politika céljain és használható eszköztárán (Kristóf, 2021: 14–15.). A „korszaképítés” programja a kultúrát szükségszerűen átfogóan határozza meg, ezzel az Orbán-rendszer kultúrpolitikáját egyszerre teszi minden kulturális területre kiterjedtté, valamint, ahogyan azt Békés szövege egyértelműsíti, politikailag intenzívvé. A harc retorikája nem teszi lehetővé a másik elismerését ellenfélként, és ez az intenzitásváltozás, nevezetesen az államhatalmi eszköztárat birtoklók részéről az ellenfél átformálása ellenséggé, minden további nélkül tekinthető autoriter mozzanatnak. Függetlenül a rezsimépítést szolgáló program sikerességétől, a kultúraátalakítás extenziójának és intenzitásának nincsen külső korlátja, egyedül csak belső logikák és szükségszerűségek képesek határt szabni annak.

A fentebbi szociológiai kutatásokat figyelembe véve a rezsimépítő kultúrpolitikában három összefüggő aspektusról érdemes említést tenni: az intézményrendszer átalakítása, a személycserék (elitcsere), illetve az ideológiai termelés. Az intézményrendszer átalakításának első szakasza a párhuzamos intézményrendszer kialakításáról szól, a második szakasz átfogó beavatkozást

és átalakítást kezdeményez. A rezsim hegemoniaépítő szándékának intézményi feltételei ki lettek alakítva a harmadik ciklus végére. A személycseréket illetően a párhuzamos intézményrendszer kiépítése erre az elitre alapozva vagy az ő kezdeményezésükre zajlik, bár jellemzően nyitottan a kooptálásra a személyek, és esetleg a hozzájuk köthető, a rezsim elitje számára ideológiaként értelmezhető eszmei mozzanatok iránt. Utóbbi, az ideológiai termelés kooptációs, ezzel heterogén jellege nem írja felül az ideológia jelentőségét, de elkezdti ezeket az elemeket stratégiaileg használni, miközben alapvetően egy etnonacionalista, szuverenista, baloldal-ellenes diskurzus marad. A kulturális mezőben és különösen a tudományok területén utóbbi szinte kizárólag a társadalom- és humántudományok területén értelmezhető, ezen belül pedig a történelemhez kapcsolódó területek azok, amelyek a rezsim számára identitáspolitikai jelentőséggel rendelkeznek (lásd még Kristóf, 2021: 25.).

Az első, kezdő szakaszt a kormányzat intézetalapítási láza jellemzi. Létrejöttük esetlegesnek tűnik, vélhetően az a dinamika hozza létre őket, amelyet Barna és munkatársai „erőközpontok vetélkedése”-ként ír le (Barna és mtsai, 2019: 241.), miközben az azt irányító elit, sokféleségének is köszönhetően, hajlik az inkorporáló vagy kooptációs hegemon logika érvényesítésére (Barna és mtsai, 2019: 243.).² A második szakasz tudományos intézményrendszert alapjaiban átformálni akaró, jobboldali identitáspolitika alá terelő törekvései vélhetően tudatosak (vö. Békés, 2020: 257-től, 301–302.). Mivel ez az intézményes átalakítás majdhogynem a teljes akadémiai szférát érinti, a kooptációs stratégia vélelmezhetően elkerülhetetlen.

Ebben a dimenzióban a helyzet értelmezése érdekében szükséges elválasztani egymástól az intézményrendszert elfoglaló és/vagy vezető elit (őket nevezem a továbbiakban lokális vezetőknek), valamint a tőlük függelmi viszonyban lévő hétköznapi kutatók világát. Míg előzőek esetében az elitváltás értelmében vett kulturális hegemonia, addig utóbbiak tömegessége okán a kooptáció, illetve a kizárás is értelmezhető. Noha elképzelhető, hogy a jobboldali hegemon törekvés behatárolható (mert olyan belső momentumok jelentenek neki korlátot, mint a korábban említett eliten belüli rivalizálás, a mezőt működtető heterogén elvek, vagy az, hogy az uralni kívánt terület egyszerűen túl nagy és heterogén), ennek az ellentéte sem zárható ki, vagyis az intenzitásfokozódással a kooptáció átváltozik homogenizáló hegemon praxissá. Ez a kutatói létet mind egzisztenciálisan (befogadás/kizárás dimenzió), mind a szellemi szabadság és ideológiai termelés dimenziójában érinti. Az Orbán-rezsim identitáspolitikájának alárendelt hegemon működés különböző kiterjedtséggel valósul meg, vagyis mondhatjuk, egyenetlen. Az említett intenzitásváltás azonban, amely a hegemon gyakorlaton belül végbemegy, olyan autoriter mozzanat, amely nemcsak az ideológiatermelés, a legitimitáció és helyzetbehözás gyakorlatára vet fényt, hanem példaszerűen világítja meg az egyének számára rendelkezésre álló mozgástér létét, határait vagy azok eltűnését.

HEGEMÓNIA-TÍPUSOK A TUDOMÁNYOS SZFÉRÁBAN

A rezsimépítésnek alárendelt kultúrpolitika messze túlmutat a hagyományos kultúrpolitikákon, és ezért fogalmilag nem annyira politika és kultúra, hanem hatalom és kultúra viszonyáról beszélhetünk. A hatalom jelenlétének – valamint megértésének – két formáját érdemes figyelembe venni itt (lásd Wenman, 2015). Az egyik esetben a hatalom megjelenési formája lehetővé teszi a radikális ellenállást, vagyis lehet egyértelműen konfrontálódni vele, mert kellően transzparens és kompakt. Ebben az esetben az ellenállás formája (potenciálisan) antagonisztikus. A másik esetben a hatalom megjelenési formája nem, vagy csak korlátozottan teszi lehetővé az ellenállás nyílt formáit. Ebben az esetben antagonisztikus helyett agonisztikus ellenállási formák adódnak. A hatalom nem látványosan, hanem strukturális nyomásként jelentkezik, és csak alkalomadtán kap arcot és jelenik meg a színen nyíltan. A mikrohatalommal szemben leginkább csak mikroellenállás lehetséges.³

A két forma egyrészt képes átváltani egymásba; adott időszakban a hatalom nem transzparens, máskor viszont azzá válik. Másrészt nem szükségszerű, hogy egy transzparens hatalom antagonisztikus ellenállást váltson ki, sőt, hogy ellenállást váltson ki. Mindenesetre a hatalom formája keretet ad az egyéni cselekvés intelligibilitásának és a cselekvés közösségi megítélhetőségének, ami pedig a követés vagy elutasítás alapja egyben.

Ez hozzávetőlegesen az a különbség, amely az egyén számára adódik, amikor a hatalommal találkozik. Ez a tudományos szférába folyamatosan belépő és ott jelenlévő hatalom nem semleges és extenzív karakterű. Továbbá, nem egyszerűen arról van szó – bár arról is –, hogy át kívánja írni az akadémiai szféra belső értékmércéit a barát/ellenség-logika alapján. Az Orbán-rendszer előbb vázolt stratégiája egyértelműen mutatja azt is, hogy a hatalmi extenzió döntő formája, és a célja is az ideológiai dominancia elérése, mely köztes cél egy még jelentősebb cél felé vezető úton. Az *új ember* létrehozása a rezsim önkitaljesítő működésmódjának egyik formája. Másszóval, az Orbán-rezsimnek határozott társadalmi és kulturális küldetése van és Orbán Viktor politikáját nem lehet egyszerűen tartalmilag üres politikaként leírni.

Ennek a fogalmi megragadása érdekében, a hegemonia gramsciánus, illetve posztgramsciánus fogalmához fordulok (Gramsci, 1977; Torfing, 1999; Laclau, 2005), és egy jelentős megfordítással nem egy formálódó politikai közösség önkonstitúciós formájaként, hanem egy expanzív, totalitását kiteljesíteni próbáló hatalom eltérő extenziójú stratégiájaként értelmezem. Ezek a stratégiák eltérő követelményeket állítanak a polgárok elé.

A hegemonia itt a politikai hatalomgyakorlók kísérlete arra, hogy a társadalom- és bölcsészettudományos kutatások világában domináns világnézeti pozíciót alakítsanak ki. Azért politikai hatalomgyakorlókról van szó, mert ezzel

megkülönböztethetők az akadémiai szféra hatalomgyakorlótól, és azért szűkítem a társadalom- és bölcsészettudományokra, mert az ideológiai hegemonia felől értelmezhető térről érdemes beszélni és ez tipikusan ez (bár nem kizárólag, és láthatóan korlátokkal).⁴ A domináns világnézeti pozíció kialakítása egyszerűen szólva az ideológiai hegemonia, amely összhangban van az aktuális hatalomgyakorlók igényeivel.⁵

Minden hegemonia expanzív, így dinamikus, ezért feltehető a kérdés e dinamika erejére és az extenzió intenzitására. Két típust lehet elkülöníteni, azzal a megkötéssel, hogy ez alapvetően fogalmi elemzés, tehát analitikusan lehetséges volna több vagy más is. A hatalom működési karaktere mellett kulcsfontosságú, hogy a polgárral találkozáskor őt milyen döntések elé állítja. Az egyik hegemoniatípus a kooptáció (transzformizmus), a másikat az új ideológia expanziója (vö. Torfing, 1999: 111–113.; Gramsci, 1977: 70–71.) jellemzi. A kooptációs logika olyan hatalomkiterjesztés, amely a már meglévő elemekre épít és azokat magába foglalva halad előre az ideológiai mezőben. A kooptálás bekebelez elemeket és azokat építő módon hasznosítja, de nem célja a megsemmisítés. A jellemző magatartás a kompromisszum (Gramsci, 1977: 71.), mindkét oldalról: a hatalom kompromisszumra törekszik, a polgár pedig a kompromisszumot választja.

Mindez jelentősen csökkenti vagy teljesen megszünteti a direkt ellenállás lehetőségét; a konfrontációs felületek egyre kisebbek. Ez legfeljebb az agón szituációja, nem az antagonizmusé, ami kétségkívül előny a hatalom számára: eleve adottak az ideológiai elemek és az ellenálláshiány, vagyis csökkenthető az ideológiai innovációra fordított energia, egyúttal nem kell konfrontációra sem számítani. Ésszerű volna tehát mindig ezt az utat járni, mégsem ez történik. Mi ösztönzi vajon a hatalmat, hogy a kooptációt válassza? Két kondíció mintha mintegy kényszerítené is ezt. Az egyik, amikor az intézményi struktúra túl erős, autonóm vagy egyszerűen nagy. A kontroll kiterjesztésével a probléma jelentősége csökkenhet és végül a hatalom kooptációs praxisa átfordulhat az expanzív stratégiába. A másik tényező a legitimitáshiány az adott területen; itt az a helyzet, amikor a hatalom/politika megjelenik az akadémiai térben, de ez különösen nagy ellenállást vált ki az érintettek közül.

A hatalom szemszögéből nézve e stratégia területén jelentkezik a „társutas” szerepkör: a Másik, aki nem barát, de nem is ellenség, vagyis bizonyos értelemben velünk van. A kompromisszum része, hogy hagynak neki mozgásteret. Ez alku, amelyet úgy lehet retorikusan szemléltetni, hogy „hagynak élni, ha cserébe legitímálsz a törekvéseinket, bár nem várjuk el, hogy folytasd a mi ideológiai tevékenységünket, de ne kritizáld sem ezt, sem a hatalmat”. Az alku része másik oldalról, hogy a kooptálni szándékolt polgár benne marad az interakcióban, vagyis elfogadja az alkut, amelynek részeként hallgat, valamint a hegemon extenzió alá vont területen marad, és ezzel legitímál. Összesség-

gében itt hallgatólagos legitimációról, nem aktív ideológiai tevékenységről van szó.

Míg az Orbán-rezsimre általában jellemző, hogy a kooptáció helyett az expanziót választja, lokális szinten lehetséges más konstelláció, illetve a kettő váltakozása. Az egyéni döntések bizonytalanságát részben az okozza, hogy érezhető az adott helyzetben, hogy a hatalom – pontosabban annak lokális megbízottja – hezitál, és hogy a két stratégia az elfoglalt területen potenciálisan egyenértékű és reálisan megvalósulhat. Vélelmezhető, hogy a váltás akkor megy végbe, amikor akár a politikai hatalom, akár a helyi hatalmat birtoklók úgy vélik, hogy már nem szorulnak rá a meglévő tudományos legitimációs erőforrásokra, mert elég erősek ahhoz, hogy önállóan hegemonizálják a területet, amelynek egyik nem elhanyagolható következményeként a legitimáló kutatók már kizárhatók.

Az új ideológia hegemon expanziója azt a helyzetet írja körül, amikor a tudomány területén megjelenő rezsimnek nem elég, hogy csak átvegyen már létező ideológiai elemeket, egyúttal már nem szorul rá a működő, „rég” tudományos életre, valamint azokra a kutatókra, akik hajlandóak a kompromisszumra az elfoglalt területen. Ennek az akciónak van határa, a káderhiány, azaz elegendő mennyiségű, akadémiai sztenderdek szerint legalább minimálisan minőségi, és a rezsim iránt feltétlenül lojális cselekvő. A hatalom birtokosai számára alapvető jelentőségű, hogy ezt a rezsimépítést korlátozó hiányt ellensúlyozzák vagy elfedjék. A létező szakmai közeg visszaszorítása nemcsak a hegemon projekt immanens célja, hanem az ebben az akcióban résztvevő káderek alkalmatlanságát is ellensúlyozza.

Az expanzív hegemonia jóval nagyobb kihívást és terhet jelent az egyén számára a kooptációval összevetve, és a cselekvők szabadsága is korlátozottabb. Mindazonáltal még ez a kis mozgástér is elegendő ahhoz, hogy jelentős döntéseket lehessen hozni, amelyek különösen azok, ha következményeik a személyes szabadság csökkenésével járnak.

Az alábbi két ábrán igyekszem bemutatni a két hegemon stratégia közti különbséget, valamint azt a hatást, melyet azok az egyénre gyakorolhatnak.

1. ábra. Hegemoniatípusok és hatásaik az egyénre

	Kooptáció	Expanzió
<i>A hatalom stratégiája</i>	Együttműködés	Hódítás
<i>Az elvárt magatartás</i>	Kompromisszum	Alávetés
<i>Az egyéni mozgástér</i>	Relatív autonómia	Rendkövetés
<i>A kutatói feladat</i>	Legitimáció	Ideológiai innováció
<i>Az egyéni jutalom</i>	Túlélés	Karrier

	Kooptáció	Expanzió
<i>Az ideológiai munkavégzés</i>	Kettéválhat	Belső, a tudományos munka része, minden kutató végzi
<i>Az ideológiai munka jutalma</i>	A hatalom emberéé, nem kötelező művelni (csak ajánlatos)	Kutató is karriert csinálhat, ha elfogadja, hogy innovál/ismétel
<i>A kritika legitimitása</i>	Nincs	Nincs
<i>Az ellenállás formája</i>	Nincs antagonizmus	Lehetséges antagonizmus (de nem belül)
<i>A valódi tudományos munka perspektívája</i>	Kompromisszumokkal, depolitizáltan, szerényebb eredményekkel	Formális (nemzeti) kutatói szférán kívül

A kooptációs modellben a hatalom stratégiája az együttműködés, de ez igaz az egyénre is. A vele szemben elvárt magatartás a kompromisszumkészség, amely definíció szerint feladása bizonyos értékeknek. Mivel a kompromisszumkészség a nyugati politikai kultúrában mélyen gyökerező érték, általánosan elfogadott és elvárt politikai stratégia, könnyen tekinthető legitim választásnak más, eredetileg nem politikai, de a politika által érintett térben is. Az egyénnek már eleve veszteségérzetet okoz, magának a kompromisszumnak a természetéből adódóan.⁶

Mégis számos érv szól mellette. A helyzet leginkább kényszerek/korlátozások és lehetőségek egyensúlyi találkozásaként írható le. Az egyén egy korlátozott lehetőségtérből indul (pl. akadémiai státuszok hiánya, alulfinanszírozottság) és egy megnyíló lehetőségtérbe tart (létrejövő státuszok). A lokális hatalom korlátozásokkal szembesül (legitimitás- és tudáshiány), és lehetőségekkel találkozik (támogató). Az egyén számára a lehetőség: a kutatás; a korlát: az, hogy meg kell felelni a hatalom elvárásainak. A hatalom részéről a lehetőség: rendelkezni fog kutatókkal, akik megfelelnek a tudományos sztenderdeknek és kihasználhatja ennek legitimációs hatását.

A kutatónak itt kétségkívül van valamilyen autonómiája, még ha korlátozottan is. Amit tőle elvárnak, nem feltétlenül aktív ideológiaépítés. A minimum, amit a kompromisszum keretén belül teljesítenie kell, az, hogy egyáltalán az adott intézményben dolgozik. Az egyén funkciója a kooptációs hegemon logikában elsősorban legitimáló. Legitimálja az intézményt, annak feladatait és értékeit, a kádereket mint tudományos kutatókat.

Az egyéni jutalomnak a túlélést adtam meg, de nem kizárt, hogy lehetséges ebben a struktúrában karriert csinálni: az aktor választásától is függ. De a kooptáció elsősorban azt teszi lehetővé, hogy a kutató *kutatóként* túléljen, vagy-

is nem szükséges ideológiai szakmunkát végeznie. Cserébe nem lesz karrierje, de a hegemon hatalom által általában igényelt aktív ideológiai tevékenységet sem várják el tőle. Az ideológiai szakmunkát egyfajta szervezeti munkamegosztás keretében is meg lehet valósítani. A patronált lokális vezető és barátai ideológusi munkát végeznek, a kutató pedig kutatóit, a kompromisszumos feltételekkel. Ez azt is jelenti, hogy az ideológiai munka jutalma kizárólag az ideológiai szakmunkást/innovátort illeti.

Ennek a kompromisszumnak kétségkívül ára van; egyrészt a kooptációs rezsim olyan struktúra, ami nem készlet ellenállásra. A rendszert esetleg alkalmankénti megtagadásokkal lehet kihívni. A nyilvános kritika nem legitim, bár az elképzelhető még, hogy a színpalak mögött lehetséges megfogalmazni. Az egész kooptációs-kompromisszumos praxis hátránya a kutató számára, hogy egy sor dolgot nem lehet megfogalmazni, és hogy az egész kutatói praxis végső soron egy ideológiailag meghatározott vezetés kontrollja alatt áll. A kutatómunka nem biztos, hogy képes a nemzetközi szakmai érdeklődéssel együtt haladni.

Az expanzív modell az előzőek fényében a következő. Itt a hatalom már hódítani akar, új területeket alávetni, és az egyén helyes neve is inkább alattvaló. Az egyéni mozgástér megszűnőben, az alattvalótól egyre szorosabb szabálykövetést várnak el. A kutatói funkció sem csak passzív legitimáció, immár aktivitást várnak el, vagyis be kell szállni az ideológiai termelésbe. Ha eddig volt ideológiai munkamegosztás, most már mindenkinek részt kell vennie a rezsim szellemi építésében (ez lehet szimpla repetíció, de valós innováció is). Cserébe viszont a karrierlehetőségek is kiszélesednek – a lojalitás már nem tud differenciálni a karrierutakat illetően, hiszen az mindenkinek kötelező. Vagyis nemcsak a büntetés/fejnyelés ereje, hanem a jutalmazás szerepe is megnő.

Ebben a struktúrában a vitának, ellentmondásnak még annyira sincs tere, mint az előzőben. De érdemes látni, hogy míg antagonizmus – ennek megfelelően – intézményen belül nem lehetséges, azon kívüli létrejöttét mintha kifejezetten segítené ez a helyzet. Vagyis antagonizmus lehetséges, de csak az adott lokális rezsimen kívül. Ez a struktúra már annyira erőteljesen képes leszűkíteni az akadémiai szabadságot, hogy reális lehetőség az, hogy valódi, nívós tudományos munka az adott intézményi kereten belül már nem végezhető.

A második ábrán azt foglaltam össze, hogy ezekben a helyzetekben az egyén/alattvaló hogyan cselekedhet: mit várnak el tőle, illetve milyen lehetőségei vannak.

2. ábra. Legitimációtípusok és ideológiai cselekvésformák

Legitimációtípus	Hallgatólagos legitimáció		Aktív legitimáció	
	Szakmaiság	Ismétlés	Ideológiai innováció	
<i>Az elvárt cselekvés típusa</i>				
<i>Az elvárt cselekvés tartalma</i>	Már elért eredmények, személyes szakmai szerepe – pusztán jelenlét elegendő	A hatalom által felkínált ideológiai készlet ismétlése (akadémiai környezethez mérten) adaptív variálása	Ideológiai újítás a hatalom számára (témák, értelmezési sémák)	
<i>Hatalom/egyén-viszonya</i>	Kooptációs hegemonia	Expanzív hegemonia		
<i>Hatalom/egyén identitás viszonya</i>	Az identifikáció indifferens, de előnyös	Identifikáció és elköteleződés elvárt		
<i>Nyílt ellentmondás</i>	Vita formálisan lehetséges, de következményei lehetnek Nyílt ellentmondás nincs, mérlegelt beszéd, virágnyelv vagy hallgatás	Vita hivatalosan lehetséges, de szigorúan szűrt és formálisan determinált, vagyis a szó eredeti értelmében nincs Nyílt ellentmondás kizárt és szankcionált		

Az egyén szemszögéből a hegemon hatalom jelenléte kapcsán a kulcskérdés a *mozgástér*. Bár a kooptáció az extenzív hegemoniával összevetve inkább megengedő, nyomása alatt az egyéni mozgástér szinte mindig találgatás tárgya, a határai nem rögzítettek. Ezért helyes az itt megmutatkozó szabadságot mozgástérnek nevezni, vagyis kontextusfüggő cselekvési lehetőségként, ahol a kontextusfüggés korlátozást jelent, azaz – szemben a szabadság fogalmával – fő jelentéstartalmában nem megengedő. A kooptációs hegemonia azonban mindenképpen nyújt azzal valamennyi mozgástérrel, hogy ideológiai cselekvésformaként nem vár el az egyéntől aktív legitimációt.

Úgy néz ki, hogy az alávétetés és a zsarnokság felé tartás folyamatában mind a vezetők, mind az alattvalók identitása meghasad. Ha eléri az említett állapotot, e hasadtság felszámolódik. De például, amikor a politikai elv és a tudományos elv találkozik, a kooptációs fázisban a rezsim lokális képviselői inkább a tudományos elv felé hajlanak. Ez a hozzáállás ideig-óráig biztosítja a tudományos működés relatív autonómiáját, ami az egyén számára mozgástér – korlátozott autonómiát – biztosít. De ez a helyzet időleges, hiszen a politikai elv folyamatosan a tudományos fölé törekszik.

Itt a kutató arra van használva, hogy legitimáló eszköz legyen tudományon kívüli, ideológiai-politikai célokhoz. Mivel ez szakmai alapú legitimáció, indifferens, hogy az egyén elkötelezte-e magát az adott ideológia mellett vagy sem. E ponton elgondolkodhat, hogy vajon nem jár-e számára még nagyobb előnnyel, ha eljuttassa az identifikáció aktusát és felépíti a lojalitás profilját, sőt, hogy aktívan építi és újítja meg az ideológiát.

Mindig kérdés tárgya, hogy az egyén számára mekkora a rendelkezésre álló intellektuális szabadság. Ez ugyanúgy nem rögzített, mint az egyéni mozgástér, bár elvileg lehetővé tenné a vitát. A gyakorlatban viszont a határok bizonytalansága miatt komplikált a helyzet. Ugyanis hiába gondolja valaki, hogy elmondhatja a véleményét, ha annak – talán nem rövid –, de már középtávon is – „következményei lesznek”. Valódi szabadságot csak a következmények nélküli szabadság jelent.

A polgárok persze igyekeznek elkerülni ezeket a következményeket, talán természetes törekvésből is – bár éppen ez az elkerülő attitűd alapozza meg a felettük gyakorolható kontrollt. Kétségtelen, hogy a szabadsághiány és a büntetészerű következmények lehetősége azok számára jelent különösen nagy terhet, akik nem elkötelezettek a rezsim iránt. Feltételezhető, hogy a hatalomnak – legyen az állami vagy lokális – sokkalta többet kell investálnia, ha kooptálni akarja őket. A politikai-ideológiai *ellenségek* kooptálása azonban tudatos, választott stratégia lehet, méghozzá két okból is: 1) A kooptált ezzel a hatalom látókörébe kerül, ami ezután különféle eszközökkel kontrollt gyakorolhat felette (például nyomást gyakorolhat az elhallgattatása érdekében; ösztönzőkkel vagy fenyegetésekkel). 2) Ezzel megkísérélheti a hasonló gondolkodású értelmiségi csoportok megosztását, mivel erkölcsi ítéletalkotási dilemma elé állítja őket azt illetően, hogy ki a barát és ki az ellenség és milyen az elfogadható cselekvés. A kooptáció ezeknek az identitásoknak az egyértelműségét, ahogyan az erkölcsileg helyes és rossz közti biztos választóvonal élességét is elmossa.

A gyakorlatban nehéz meghatározni azt a pontot, ahol a passzív legitimációs elvárás aktívba fordul át. Mindez vélhetően a hatalom retorikai természetének köszönhető, vagyis hogy soha nem tárhatja fel magát valós működésében, és mindig rejtegetnie kell az erőszak mozzanatát. Úgy tűnik, hogy a kooptációból az extenzívvé válás a politika intenzitásváltozásával van összefüggésben, az intenzitásváltozás pedig autoriter mozzanat. Vagyis az extenzió a politikai élet polarizálódásából nyer erőt, és egyre markánsabban mossa el a határt ideológia és tudomány, illetve politikai hatalom és tudományos működés között.

Ennek egy további következménye is lehet. A politikai hatalom itt sokkal határozottabban van jelen és a cselekvések igazolójává válhat. A politika legitimálja azt a lokális műveletet, hogy – amikor a kooptáló hatalom expanzívba

fordul, és nem elégszik meg a hallgatólagos legitimációval, hanem aktívat követel, az addigi kooptáltból ellenség legyen.

Az ilyen fajta lépéshez nehéz a lokális kontextusból legitimitást méríteni, de a népi legitimációból időről időre cselekvőképességet nyerő politikai hatalomnak megvan ez a képessége. Noha a schmitti „*nihil est medium*”, a középút hiánya a háborús állapot része, a külső hatalom képes azt legitimálni. Nem meglepő, ha a lokális vezetők az ehhez hasonló legitimációs krízishelyzetekben inkább „felsőbb hatalmakra” hivatkoznak. Ez a politika felől nyert morális felhatalmazás a „helyes kormányzásra” az adott lokális kontextusban. Morális felsőbbrendűséget foglal magában, ami igazolhat a hagyományos erkölcs szerint megtehetetlen lépéseket, mint a háborús logikába való átlépés és a barát/ellenség diskurzusa.⁷

Az ellenség pedig a háborús állapot része. A harc itt kétségkívül szublimált, de nem intenzitását, hanem eszközeit illetően. Schmitt hangsúlyozza, hogy ő a háborút és a harcot egzisztenciálisan fogja fel; itt ebben az esetben a hatalom nem egzisztenciálisan semmisít meg, hanem a szféra logikája és mércéi szerint. A lokális vezető (valamint támogatói a káderré válás útján) három helyzetben találkozhat ezzel: 1) *megkövetelik tőle*, 2) *vélelmezi, hogy megkövetelik tőle*, 3) *előnyöket kíván szerezni magának*. Az első két esetben mondhat nemet és ezzel kockáztathat, de dönthet úgy is, hogy gazember lesz. A harmadik esetben az utóbbi döntés már előzetesen meghozatott.

A következmény, hogy az egyre intenzívebb expanzív hegemónia az alattvalók felé jóval markánsabb ideológiai elvárásokat támaszt, csökkenti a mozgásterüket vagy éppen ellenségnek minősíti és eltávolítja őket. Ebben a hegemon működéstípusban a szakmai szempontok talán még mindig az érvelések részeit képezik, de sokszor inkább csak kényszerű retorikai fordulatok.

A legitimáló tudomány aktív művelése elvárás, amelynek két formáját is el tudjuk különíteni. Az egyik a repetíció, vagyis az uralmon lévők szolgáltatják az ideológiai formulákat, frázisokat, lényegében a teljes nyelvi készletet. Az alattvalók belépnek ebbe a diskurzusba és variálják a diszkurzív elemeket. Ám bármennyire erős nyomást is gyakoroljon a rezsim, kénytelen hagyni valamennyi mozgásteret is, hogy finomítsa a percepciót és növelje követeléseit elfogadottságát. A másik aktív legitimációs diskurzusforma viszont innoválni próbál – noha a sikeressége a hatalom tekintete előtt dől el. Vagyis elsősorban az különbözteti meg a kettőt, hogy az ideológiai innoválás szándékolt, vállalt pozíció, és hogy nem a szakmai közeg sztenderdjeinek, hanem a politikai hatalom igényeinek akar megfelelni. A repetíció és az innováció nem teljesen választhatóak el egymástól, de néha igen látványos maga az aktus, amivel az innovátor meg kívánja mutatni kivételes tehetségét. Másként szólva, a kettőt leginkább az különbözteti meg egymástól, hogy *milyen cselekvést* jelentenek, nem elsősorban a tartalmuk, bár néha az is.

Magyarul az ideológiai innováció az az aktus, amivel a tudományos kutató olyan eredményeket kíván *felmutatni*, amelyek illeszkednek a hatalom (a rezsim) diszkurzív sémáiba, és ezek az eredmények *ebben* a közegben újítók, nem(csak) valamilyen tudomány sztenderdjeihez igazodva variálják a politikusok által már kiformált nyelvi készletet.

EGYÉNI MOZGÁSTÉR ÉS DÖNTÉSI DILEMMÁK

Ez a kontextus időről időre a szabadság valamely fokát felmutató döntési helyzeteket generál. Olyan helyzeteket, melyekben két vagy több lehetőség áll rendelkezésre, és közülük egyik sem determinált azt illetően, melyiket kellene választani, és ahol a döntés olyan mérlegelést igényel, melyben felmerül, hogy egy erkölcsi mérce szerint az helyes lehet-e vagy sem. Itt elsősorban azt a mozgásteret igyekszem felvázolni, amelyben az aktorok olyan helyzetben vannak, hogy mérlegelhetnek és valamilyen döntési szabadsággal rendelkeznek.

A politikai beavatkozás előbbi formái egyéni szinten komoly tehertételt tudnak jelenteni, noha nem mindenkinek. A kádervezetők és ideológiájuk támogatóinak karrierjét képes felívelő szakaszba hozni a politikai expanzió, miközben ezekben az intézményekben mindig léteznek *sine cura* pozíciók is. Jelen esetben azokat a helyzeteket próbálom meg összegyűjteni, amelyek a – lokális vezetőktől munkajogi szempontból függelmi viszonyban lévő – dilemmázó tudományos kisemberek (a demokrácia közemberének megfelelői) számára adódhatnak.

Az első fontos kérdés, hogy milyen egyéni stratégiák alakíthatóak ki politikai nyomás alatt. Igyekszem tipizálni azt, hogy ilyen döntési helyzetben, amelynek a maximuma valamilyen *kompromisszum*, milyen döntéseket lehet hozni, és ehhez egyfajta preteoretikus módszerként különböző retorikai formulákat mutatok be.

1. *Félelem-alapú kompromisszumkötés*. E típus belső hangját így szólaltathatnánk meg: „A retorzióktól való félelem arra ösztönöz, hogy kompromisszumot kösssek. Azért igazodom kompromisszumosan, mert meg akarom győzni a hatalmat arról, hogy »jó fiú vagyok«”.

2. *Bürokratikus (vagy technokrata) jellegű kompromisszumkötés*. „Azért kötök kompromisszumot, mert felmerült valamilyen igény valahol, és azt teljesíteni fogom, és azt gondolom, hogy nem is tehetek máshogy. Ez egy bejáratott dolog, nem is gondolkodom rajta. Ez is csak egy munka.”

3/a. *Karrier-alapú kompromisszumkötés*. „Azért teszem, mert én vagyok a furfangos kisfiú, aki a hátrányból is előnyt farag. Ha már igazodni kell, akkor hadd csináljak karriert is.” 3/b. Ennek van egy leágazása, amikor valaki ezt nem kompromisszumként, hanem egyenesen lehetőségként éli meg. Bár hasonló a káderek logikájához, valódi döntésen alapszik: vagyis az aktor elgon-

dolkodott azon, hogy vajon a karrierért megtegyen-e dolgokat vagy inkább ne. E típus belső hangját így rekonstruálhatnánk: „Én vagyok az, aki rájöttem, hogy egy kis hízelgéssel egész jól meg lehet kerülni az előírásokat, és beindíthatom végre a karrieremet.”

Ha ez külső kényszerként megélt váltás, akkor minden szempontból megterhelő egyéni helyzet. Hadd említsek meg két, a magyar kontextusra jellemző kulturális vonást, amely stratégiaileg alkalmazható ezeknek a kompromisszumos választásoknak a hatalomgyakorló általi elfogadtatásához. Mindkét stratégia képes ugyanis csökkenteni az egyén morális dilemmáinak terheit azzal, hogy a feszültséget mérsékli vagy feloldja.

E két kulturális jegy és stratégia a *kegy* és az *áldozati* szerep. A kegy az alávetettség egyértelműsítésével, az áldozati szerep egy magasabbrendű morális pozícióban való közösségi identifikálódással képes a hegemonia indukálta feszültséget mérsékelni. A kegy vezető és vezetett közti interakció, amely hallgatólagosan létezik: a vezetőtől érkezik, az egyén pedig elfogadja. Az interakció valójában a behódolás hallgatólagos, nem explicit, bizonyos értelemben kifinomult formája, amely elrendezi a feleket egy hierarchikus viszonylatban. A kegy ökonómiája szerint a kegyosztó *ad* valamit mintegy *ajándékba*, amelynek pszichés jutalma a kegyosztó részére a *nagylelkűség* érzete. A kegy mint ajándék azonban sajátos, mert viszonyosságot alapoz meg, kér valamit érte cserébe. Ami egy nyitott végű (és néha azonnal nem látható tartalmú) *hűség*, tartalma nem meghatározott, így bizonyos értelemben nem is ajándék (vö. Neilson, 1999: 388.). Érzelmi jutalma a kegyet kapó oldalán, akárcsak a klasszikus középkorban, a *védelem* és a *béke*.

A kegyet elfogadó ugyanakkor kettős árat fizet. Egyrésztől a kegy elfogadása a kegyosztó kegyosztói (hatalmi) státuszának az elfogadását jelenti, másrésztől lemondást a saját érdemeikről: például, ha a kutatói státusz, nyújtott ösztöndíj és egyéb támogatás egy kegy, akkor értelemszerűen nem lehet szakmai alapú. Másként szólva ebben az interakcióban a kutató végső soron lemond arról, hogy saját érdemei legyenek, miközben elfogad egy szakmai racionalitás alapján nem meghatározható hierarchiát.

Valójában nem meglepő a kegyosztói stratégia a vezetői repertoárban a hegemon terjeszkedést elfogadtatandó, ha a lokális vezető maga is a politikai hatalom kegyeként került vezetői pozícióba. Márpedig ez az egyre expanzívabbá váló hatalom esetében valószínű kimenetel. A kegyosztás logikája az intézményesedés útjára is léphet, és a kegy a hatalom érvényesítésének eszköze lehet. Az egész szisztéma minden egyes szegletén érdekelt minden egyes vezető annak az állapotnak a fenntartásában, hogy a tudományos státuszok esetében kegyről legyen szó, és valakinek hálásnak, illetve hűségeseznek kelljen lenni. Mindezek léte a csoportlojalitás és identitás szempontjából sem mindegy, azt ugyanis megerősítheti a közös kegyben való hit és a kegyosztóban való közös

bizalom. Választ adhat arra a machiavelli-i kérdésre, hogy félni vagy szeretni kell-e a fejedelmet: valójában mindkettő.

Minderre még ráépülhet a sértettségidentitás is, a közös sértettségélmény. Jórészt a hatalom iránt lojális aktorok esetében, bár nem kizárólag itt működik, átfogó kulturális beágyazottsága miatt. Valamilyen közös sérelmet rendszerint nem nehéz találni; már eleve a hazai párhuzamos intézményrendszer-építési logikát részben ez ösztönzi és legitimálja. A sértetti pozíció a morális felsőbbrendűség pozíciója, ahonnan az „ellenfelek” (már nem társutasok, értékeinket fenyegető Másik, a nők stb.) leértékelhetőek, a saját tevékenység felértékelhető, a másik elnyomása igazolható. Végül pedig a sértetti identitás közösségi identitássá is képes válni, ami önmagában is alkalmas arra, hogy a hegemon törekvéssel kapcsolatos erkölcsi kételyeket eloszlassa.

Másként szólva a hatalom gyakorlóinak megvannak a stratégia-lehetőségeik arra, hogy a társutasokat és a hatalommal talán nem teljesen azonosulókat kooptálják vagy éppen alávegyék. Itt, azt gondolom, még két dolgot érdemes megnéznünk: Egyrészt, hogy lehet-e és meddig tudományt művelni, vagyis *van-e értelme* az alávetettségnek. Másrészt, hogy valójában létezik-e még az a kiterjedésű szabadság, amelyben lehet dönteni ezekről a kérdésekről.

Az első esetben a kérdés az, hogy tulajdonképpen mi az, amiért kompromisszumot kell kötni. Mivel hatalmi presszió alatt ideológiailag befolyásolt vagy determinált tudományt kellene művelni, itt a kérdés az, hogy ez vállalható-e a szakmai, politikai és személyes integritás megőrzése mellett. Egyáltalán: létezik-e olyan mérce, amelynek alapján eldönthető, hogy érdemes-e kompromisszumot kötni. Ahogyan látható volt, a kooptáció igazolható lehet, és nyújthat valamennyi mozgásteret. Az ideológia munka lehet az ára a valódi tudományos munkavégzésnek.

Ezt a kompromisszumos választást a tágabb szakmai közösség nem mindig igazolja vissza, ami viszont a kooptált kutatót bizonytalanítja el további döntéseiben. Lényegében mindkét irányban: egyrészt közösségi-társas nyomásként a kilépés-opcióra ösztönözhet, amennyiben ez a szakmai közösség még nem élt át hasonlót. Másrészt ösztönözhet a még alaposabb integrálódásra, mivel a szakmai közösség éppen a társutas státuszok létesítésével bizonytalanítható el, vagy éppen osztható meg. Erre a bizonytalanságra a legadekvátabb válasz a hallgatás, vagyis hogy a szakma egyszerűen figyelmen kívül hagyja a kooptálódott kollégákat. Ami viszont – immár szolidaritáshiányként – tovább integrálja őket a rezsimbe, akár teljesen leválasztva őket a szakmai közösségről. Ez kis mennyiségben talán nem jelentős, nagyban viszont már minőségi változás, a párhuzamos intézményrendszer megerősítője.

Kétségtelen, hogy ez a rezsim számára ideális állapot. Az egyén számára a kooptáció tartalmaz egy sajátos, pontosan nem definiálható határt: Meddig éri meg kompromisszumot kötni, nemcsak a túlélés szempontjából, hanem a szabad alkotás lehetőségét is figyelembe véve? Hogy tisztábban lássuk a dön-

tési helyzetet, érdemes elkülöníteni, hogy egyáltalán milyen jellegű műveket lehet alkotni: 1. *Igazoló (legitimáló) tudomány*, 2. *Sztenderd tudomány*, 3. *Kritikai tudomány*.

1. Az *igazoló tudomány* az, amiről eddig szó volt, vagyis a hatalom ideológiai igényeit különböző módokon és variációkban kiszolgáló tudományos termelés. 2. A *sztenderd tudomány* az, amelyet normál esetben, hatalmi-politikai interferencia nélkül lehet művelni, és aminek a sztenderdjei a szakmai kiváltságához kötődnek. Ez az autonóm tudomány működés módja. 3. A *kritikai tudomány* a hatalom perspektívájából kívánja megvilágítani a tudományos szövegalkotás természetét: arról a tapasztalatról van szó, hogy az autoriter tendenciájú hatalmat mindig képes provokálni a sztenderd tudomány. Ilyen lehet akár egy szakpolitika-kutatás, de végső soron a politikaelmélet és filozófia közel teljessége ide sorolható, természetesen a rezsím választott „egyedül helyes” politikai filozófiai alapjai kivételével.

A kooptált kutató elsősorban sztenderd tudományt művel, de akár igazolót is elvárhatnak tőle, mindazonáltal általános, hogy a kompromisszum része a hallgatás bizonyos témákról. Az expanzív hegemonia kontextusában mindkettőt művelnie *kell*, tehát igazolót is, miközben a hatalom célja végső soron az, hogy az igazoló és a sztenderd tudomány egybeessen. Ez nyilvánvalóan további nyomást jelent a kutató számára. Valószínűleg itt lehet valahol az a bizonyos határ.

Végül pedig a kritikai tudományt kell megemlíteni, ami a kutatói tevékenység eshetősége, tehát hogy a hatalom (képviselője) ilyen módon, mint a hatalommal szembeni kritikát olvassa. *A posteriori* bármi minősülhet kritikai tudománynak: az egyénnek nem kell pozíciót váltania ahhoz, hogy ellenséggé váljon, ehhez elegendő a hatalmat birtoklók elmozdulása (radikalizálódása). Végezetül, a belső/külső határ megvontsága miatt, kritikai tudomány szinte kizárólag az ideológiai hegemonián kívül végezhető. Ennek fényében nyilvánvaló, hogy a kutató kívülre kerül, ha munkája *a posteriori* kritikai tudománynak minősül, és döntése alapján előbb-utóbb az intézményrendszerből való kilépést kényszerül választani, ha az általa művelt sztenderd tudomány kritikai tudománynak minősítődik. Ebben az esetben csak az igazoló tudományt lehetne művelni, így felszámolódik a kompromisszum.

Az utolsó probléma, amelyet tárgyalni érdemes, az ezekben a helyzetekben létező szabadság mértéke, mely a felelősséget képes megalapozni. Végig igyekeztem mozgásterről beszélni, mivel ezekben a helyzetekben erről van szó, vagyis, *ex negativo* szemlélve, *nem teljes elnyomásról*. Ilyen értelemben beszélhetünk szabadságról, bár ez nem tekinthető valódi szabadságnak. Ezért e tanulmány címe: egy represszív közegben az a természetes törekvésünk, hogy a mozgástértől eljussunk a szabadsáig. Megeshet, hogy ez csak a szabadságnak/elnyomásnak keretet adó térből való kilépéssel lehetséges. Mindazonáltal azt gondolom – a valódi autoriter rezsimekkel összevetve –, hogy mégiscsak

van valamiféle szabadsága az aktoroknak, akármilyen terhes is számukra a helyzet.

Ezt egy fogalmi megkülönböztetés segítségével lehetne megvilágítani. Azt a rendet, amely a tudományos szférában kialakul a politikai interferencia miatt, *heteronómnak* tarthatjuk, vagyis olyannak, ahol egyszerre többféle elv vagy törvényszerűség működik. Ennek az ellentéte, pontosabban felszámolódásának az eredménye a *homonómia*, vagyis a *nomosz* azonossága, egylényegűsége, amikor megszűnik a törvényszerűségek sokfélesége és az átváltozik egyetlen – kívülről, a hatalom által meghatározott – renddé. A heteronóm rendben különböző logikák érvényesülnek, nemcsak egy, mégha azok között ott van a politikai is. E heteronóm rendet alkotó elvek lehetnek például a politikai, tudományos, a gazdasági, a szociális. A heteronómia azt jelenti, hogy a logikák váltakozva vagy együttesen, de mind érvényesülnek. A heteronómia lehetővé teszi, hogy ne kelljen azonosulni egyetlen elvvel. Ez mozgástered nyújt, és bizonyos helyzetekben *játekterként* funkcionálhat: a heteronómia miatt viszonylag sokáig el lehet lavírozni, vagy akár ellenállni az agonisztikus értelemben.

Ha a hierarchia szigorúan érvényesülne és felülről egyértelműen jönnének az elvárások és igények, a rend nem heteronóm volna, hanem homonóm. Ez nyilvánvalóan egyértelműbb helyzetet teremtene: a kívülről számára is világosan látszik, hogy az aktor a homonóm rendben nem szabad.

Azonban míg a homonóm rendben már mozgáster is alig van, a heteronóm rend ennél jóval nagyobb szabadságot nyújt; itt valójában van választási lehetőség. Cserébe viszont a direkt ellenállás nem lehetséges a szisztémából való kikerülés nélkül, legfeljebb lavírozni lehet. Kérdés, hogy megéri-e ez és meddig. Erkölcsileg az ellenállás akkor kezdi megérni, amikor hiába heteronóm a rend, de az egyén egyre több normáját szegi meg. Vagy talán azt lehetne mondani, hogy akkor, amikor egyre homonómabbá kezd válni. Minél homonómabb, minél jellemzőbb a hatalom egylényegű jelenléte, annál nagyobb az esélye, hogy az aktor direkt kerül szembe vele. A korábban említett *a posteriori* kritikai tudománnyá minősítődés ezt írja le. Valójában viszont inkább arról van szó, hogy nem az egyén választ agonisztikus viszony helyett antagonisztikusát, hanem *a hatalom talál rá*, ahogyan egyre inkább terjeszkedik, és számolja fel a rend heteronóm elveit, és azt a pluralitást is, amelynek az még helyet tudott adni.

Vélhetően, amikor egy heteronóm rendben – amennyiben az egyén azzal szembesül, hogy a hatalom/rend konfrontálódik („rátalál”) az egyes emberrel és elsöpri azt –, csak a szembenállás lehetősége a morálisan egyedül választható. Márcsak azért is, mert ez a heteronóm rend homonómmá válásának a folyamata, ahol is az rátalál az egyesre és felszámolja azt mint a különbözős, mint az ellenállás – potenciális vagy valóságos – pontját. Ha a rend homonómmá kezd válni, minden ilyen pontot fel akar majd számolni, mert ez a hatalomki-

terjesztés és homogenizálás logikája. Előbb-utóbb mindenki sorra kerül: a kompromisszum nem elég, a teljes alávetés ideje jön.

Valójában ez nemcsak arról szól, hogy mi az az utolsó pont, amikor még vissza lehet nyerni a szabadságot, noha a kilépésen keresztül, hanem arról is, hogy egy expanzívan terjeszkedő hatalom, miközben találkozik a többé-kevésbé szabad emberekkel, hogyan képes azokat alattvalókká változtatni jelentős részt annak köszönhetően, hogy olyan helyzetekbe hajszolja őket, ahol ők hoznak alávetést legitimáló döntéseket.

ÖSSZEGZŐ KITEKINTÉS: EMBEREK ÉS RENDSZEREK

Mindezek további politikafilozófiai értelmezéséhez, illetve bizonyosrészt új, noha kapcsolódó értelmezési keretbe helyezéséhez Hannah Arendt két szövege jelenthet számunkra segítséget, a polgári engedetlenségről frott (1972), valamint a marginális státuszúaknak a többségi társadalom meghatározta rendhez való viszonyát elemző tanulmányok (1945).

A polgári engedetlenség az egyénnek a rendhez való viszonyát mutatja meg, s a tiltakozás azon formáját jelenti, amely csak akkor lehetséges, ha magát a rendet előzetesen önkéntesen elfogadtuk. Azonban, ahogyan Arendt jelzi, noha az aggodalom amiatt, hogy ezzel az alkotmányos rendet jelentő *consensus universalis* kérdőjeleződik meg, a valóságban az ezzel szembeni kritika jóval gyakoribb, anélkül azonban, hogy attól a rend összeomlana. Az egyet nem értés nemcsak akkor lehet indokolt, ha aktuálisan nem értünk egyet a többségi – ezért esetleg kizáró – döntéssel, hanem akkor is, ha a politikai rendet megalapozó hallgatólágos konszenzusból ki vagyunk zárva.

Az expanzív hegemoniára nézve mindebből levonható néhány következtetés. Először is, megkérdőjelezhető, hogy egy expanzív rezsim – akár lokális, akár univerzális – aktusai bírnak-e a *consensus universalis* státusával. A válasz egyértelmű *nem* arra nézve, hogy a kulturális szférában ilyen módon létrejövő rend úgyszólván szent-e. Nem várható el az egyetértés és nem lehet kérdés az azzal való szembenállás érvényessége. Másrésztől a hatalomgyakorlók teljes hegemoniára törő aktusa, amely ellenségeket definiál, nem képezhet olyan átfogó hallgatólágos megalapozást, amelynek mindenki a része. Továbbá ez nem hallgatólágos, hanem nyílt kizárása a releváns másiknak. Másként szólva, a hódítás nem teszi lehetővé azt, hogy a legyőzöttek tekintetében az új rend önkéntes beleegyezésen és egyetértésen alapuljon. Mindenekelőtt mert ez nem önkéntes. Figyelmeztető, hogy az esetleges utólágos bevonás – még a legnagyobb jóindulat mellett is – okkal és joggal vezethet bizalmatlansághoz a bevonás szándékkal szemben (Arendt, 1972: 91.). A konszenzus nélküli megalapozás jelentette hiányosságokat nehéz utólág reparálni.

Ha tehát egy olyan renddel szemben legitim lehet szembeszállni és nem követni a szabályait, amelyet előzetesen valamikor elfogadtunk, akkor még inkább az lehet, ha ez a rend eleve a kizárásunkon alapszik. De akkor vajon itt polgári engedetlenségről van szó, vagy valami másról? Míg a polgári engedetlenség a rendhez tartozik és az azon belüli tudatos, közösségi (társulásalapú) és mindig nyilvános ellentmondás, addig van egy másik forma is, az ellenállás (vö. Arendt, 1972: 102.). A kérdés az, hogy vajon az expanzív, totalizáló hegemón gyakorlattal szembeni cselekvés mércéje (viszonyítási pontja, amelyhez képest a cselekedetek értékelhetőek az egyén–hatalom-viszonylatban) a polgári engedetlenség nyilvános, társuláselvű, törvénszegő kritikája, vagy a nem nyilvános, a közhöz nem kötődő, s a rendet nemcsak alapjaiban tagadó, de annak szempontjából nem legitim, természete szerint antagonisztikus gyakorlat-e.

Úgy néz ki, a rendtől függ, hogy mely gyakorlat a cselekedetek viszonyítási pontja; a kizáró, totalizáló hegemóniával szembeni ellentörekvéseket pedig az is megkülönbözteti egymástól, hogy egyrészt hogyan viszonyulnak a közös-nyilvánoshoz, másrészt egyéni vagy társulásos karakterük. Arendt alapján a polgári engedetlenség nemcsak mindig nyilvános, tehát azt a teret célozza, ahol közös, tehát politikai ügyeink zajlanak, hanem egy cél érdekében társuló emberek gyakorlata, tehát sokak *politikai* gyakorlata.

Így az is kérdés, hogy milyen lehetőségeik vannak az egyéneknek, különösen, hogy – ahogyan próbáltam vázolni – olyan mikrohatalmi működésekkel és stratégiákkal találkoznak, amelyek az ellentmondás (és ellenállás) lehetőségét csökkentik. Végül pedig tekinthetünk e hatalmi gyakorlatokra a politikaalkotás hagyományos klasszikus, illetve arisztotelészi-arendti felfogása alapján is, vagyis a közös nyilvános politikai térhez való hozzáférés egyenlő jogosultsága és lehetősége alapján. Ennek fényében e mikrohatalmi stratégiák (a nagy, hegemonizáló célok lokális megvalósulásaiaként) pontosan ettől a közös tértől, illetve bármilyen nyilvánosság-, ezzel közösség- és politikaalkotási lehetőségtől próbálják meg elválni az embereket.

A másik itt felmerülő kérdés a hatalmi beavatkozásra adott egyéni válaszokra irányul, amelyet Arendt az integráció vonatkozásában választott egyéni zsidó életstratégiák kapcsán *pária* és *parvenü* megkülönböztetésével ragad meg (Arendt 1945). Mind a pária, mind a parvenü marginális helyzeten belüli pozíció. A pária az alávetett, aki azonban éppen szabadságvágya miatt fenyegető a hatalom számára, mert a politikaitól távolabb vagy közelebb lévő módon, de választása az ellenállás, s a rend kritikáját jelenti, s a rend felbontásának lehetőségét hordozza – annak köszönhetően is, hogy létében és választásában rejlő szabadsága egyben a többség közegében a rend abszurditásának, ellentmondásainak vagy éppen illegitimitásának a felmutatója.

Hasonlóan a totális hegemóniára törekvő rendszerben élő kisemberhez, a páriáé is individuális pozíció abban az értelemben, hogy – szemben az arendti

értelemben vett polgári engedetlenséggel, mely végső soron a társulás egy formája – nem alkalmas politikaalkotásra, nem képes politikaivá válni a politika létrehozásának klasszikus értelmében. Mindazonáltal a pária nem politikán kívüli: kivonulása egy apolitikus lét választását jelenti, de szabadságot szellemi értelemben (Arendt első pária-típusa), ami tettében és tartalmában kihívás a renddel szemben. Lehetséges politikainak lennie akkor is, ha nem beágyazódik, hanem kilép a rendből, felidézve utóbbi félelmét e tettől (második típus). Lehetséges, hogy jólelkűségében bár nem lázad a rend ellen, de a hasonlóan marginálisak – a kisemberek – szimpátiáját idézi fel, miközben a kontrolltól tartás érzelmét közvetíti feljűk (harmadik típus). S ha lehetetlen a többségi rendbe való beágyazódása, de ez együtt jár a hétköznapiság iránti vággyal, az rámutathat a rend abszurditására, s ezért a közösség számára önreflexív és felszabadító lehet (negyedik típus).

A parvenü az a hatalom szempontjából marginális személy, aki mégis a hatalom felé törekszik és a rend uraihoz apellál; a zsarnokok támogatója. Feladja önmagát, hogy Valaki legyen, és végül *senki* lesz. Mindez figyelmeztető, és igazolja a párialét választásának: a kontrolltól való szabadulás útja nem lehetséges az elnyomóval való azonosulással. A parvenü tetteinek fő mozgatója azonban az, mondja Arendt, hogy fél attól, hogy újra páriává válik; s hogy az autoriter kontroll őt ugyanúgy elpusztítja, mint a páriát, következményként a rend még elkötelezettebb öre lesz.

A politikai intenzitásváltás által életre hívott helyzetben az expanzív és a másikat alávétő hegemon rezsimepítés olyan rendet igyekszik létrehozni, amellyel szemben akár a polgári engedetlenség, akár az ellenállás jogos lehet, de nem szükségképpen reális. Bármely helyzetben is legyenek a polgárok – egy központi erőforrásokat uraló, vagy egy lokális hatalommal szemben –, társulási és politikaalkotási képességeik korlátozottak vagy az autoriter vektorú rezsime által definíció szerint korlátozandóak. A kompromisszum ezzel a típusú hatalommal mérsékelheti annak totalizáló karakterét, másrésztől azonban lemondást jelent az önálló társulás- és politikaalkotásról, miközben e rezsime hallgatólagos elfogadását jelenti. A kompromisszum határterületén az arendti parvenüvel pedig a rendbe való betagozódást és annak építését. Ezzel szemben, az ellentmondás és ellenállás individuális karakterűvé válása – mint az arendti pária esetében – olyan életstratégiákat hívhat életre, amelyekben a szabadság bár priváttá válik, de mégsem szükségszerűen tartalmaz korlátozást arra nézve, hogy az a renddel szembeni intellektuális ellenállásként hosszabb távon sokak számára hozzáférhető legyen. Így pedig, hogy megalapozása lehessen egy jövőbeli társulásnak és politikaalkotásnak.

TÁMOGATÁS

A PD 135048 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a PD_20 „OTKA” Posztdoktori kiválósági program finanszírozásában valósult meg.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány előadott és írott változataihoz fűzött kritikai kommentárjaikért köszönettel tartozom a következőknek: Balogh László Levente, Kiss Balázs, Kováts Eszter, Felix Petersen, Szabó Márton, Szűcs Zoltán Gábor, valamint a szöveg anonim bírálói.

JEGYZETEK

- ¹ Érdemes lehet megemlíteni, hogy Orbán szakdolgozatában (Orbán, 1987) Gramsci hegemonia-elméletével is foglalkozott egyebek mellett.
- ² Az Orbán-rezsim nemzeti identitáspolitika-formálásra irányuló igényét azonban leginkább egy sor, az időszakban alapított, történeti profilú intézet elégítette ki. A szintén újonnan alapított Nemzeti Közszerológiai Egyetemen alakult meg a Molnár Tamás Kutató Központ. A jobboldali bölcsészértelmiségi hátszág igényeit szolgálta ki, illetve belső ellentéteit képezte le a két történelemkutató-intézet létrehozása (2013), a Veritas és a RETÖRKI. De e körbe sorolhatók a Schmitt Mária-féle intézetek is, valamint a később, 2018-ban megalakuló Magyarságkutató Intézet. (Lásd még a következő áttekintést, Kristóf, 2021: 23–31.)
- ³ E ponton Foucault-t érdemes idézni: *in* Wenman, 2015: 39.
- ⁴ Például, ha a hatalomgyakorló elfogadta azt, hogy a tudomány nemzetközi, vagyis nem írhatja felül kizárólagosan a rezsim ideológiai elvárásainak való megfeleléssel, mert a kettő ütközik.
- ⁵ Itt alapvetően nem a diszkurzív tartalmakkal és mintázatokkal foglalkozom, hanem az ideológiai diskurzushoz kapcsolódó cselekvésformákkal.
- ⁶ A kompromisszumos politikai kultúrához, Gutmann–Thompson, 2010.
- ⁷ Ennek figyelemre méltó példája (különösen a következtetései a totalitárius akadémiai baloldaltól): Molnár, 2019.

IRODALOM

- Arendt, Hannah (1945): The Jew as Pariah: A Hidden Tradition. *Jewish Social Studies*, Vol. 6, No. 2, 99–122.
- Arendt, Hannah (1972): Civil Disobedience. In: Hannah Arendt: *Crises of the Republic: Lying in Politics, Civil Disobedience, On Violence, Thoughts on Politics and Revolution*. New York, Harcourt Brace and Jovanovich. 49–102.

- Barna Emília–Madár Mária–Nagy Kristóf–Szarvas Márton (2019): Dinamikus hatalom: Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. *Fordulat*, 26. szám, 225–251.
- Békés Márton (2020): *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Budapest, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Gramsci, Antonio (1977): *Az új fejedelem*. Budapest, Magyar Helikon.
- Gutmann, Amy–Thompson, Dennis (2010): The mindsets of political compromise. *Perspectives on Politics*, 8, no. 4: 1125–1143. <https://doi.org/10.1017/s1537592710003270>.
- Kristóf Luca (2021): *Kultúrscaták: Kulturális elit és politika a mai Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadó–Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Laclau, Ernesto (2005): *On Populist Reason*. London–New York, Verso.
- Moffitt, Benjamin (2016): *Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford, Stanford University Press.
- Molnár Attila Károly (2019): A kultúrpolitika és a modus vivendi esélye. *Polgári Szemle*, 5. évf., 1–3. szám, 255–270. <https://doi.org/10.24307/psz.2019.0916>
- Mudde, Cas–Kaltwasser, Cristobal Rovira (2017): *Populism: A very short introduction*. New York, Oxford University Press.
- Müller, Jan-Werner (2017): *What is Populism?* Penguin.
- Neilson, William S. (1999): The Economics of Favors. *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 39, No. 4, 387–397. [https://doi.org/10.1016/S0167-2681\(99\)00047-5](https://doi.org/10.1016/S0167-2681(99)00047-5)
- Orbán Viktor (1987): *Társadalmi önszerveződés és mozgalom a politikai rendszerben: A lengyel példa*. Szakdolgozat, Budapest, ELTE ÁJK.
- Orbán Viktor (2018): Orbán Viktor beszéde a XXIX. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban. Forrás: miniszterelnok.hu, 2018. július 28. Tusnádfürdő (Baile Tusnad) URL: <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-xxix-balvanyosi-nyari-szabadegyetem-es-diaktaborban/>
- Palonen, Emilia (2017): Complex Futures: Problems and Performance in Populism. *Redescriptions*, Vol. 20, No. 1 (Spring 2017), 144–150. <http://dx.doi.org/10.7227/R.20.19>
- Palonen, Emilia (2021): Democracy vs. Demography: Rethinking Politics and the People as Debate. *Thesis Eleven* (January 2021), 1–16. <https://doi.org/10.1177/0725513620983686>
- Reisz, Matthew (2021): Universities in repressive states ‘hollow copies’: Education institutions are being undermined from within, everywhere from Turkey to Brazil, online conference hears. *Times Higher Education*, 2021. április 2. URL: <https://www.timeshighereducation.com/news/universities-repressive-states-hollow-copies>
- Schmitt, Carl (2002): A politikai fogalma. In: Schmitt, Carl: *A politikai fogalma*. Fordította Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, 7–102.
- Torring, Jacob (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe, and Zizek*. Blackwell.
- Wenman, Mark (2015): *Agonistic Democracy: Constituent Power in the Era of Globalisation*. Cambridge, Cambridge University Press.